

ERONDA OQ INQILOB DAVRIDA INDUSTRIALLASHTIRISH (1963–1979): SIYOSAT, AMALIYOT VA OQIBATLAR

Xazratov Shuxrat Shavkat o'g'li

Renessans universiteti ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Eron shohi Muhammad Rizo Pahlaviy tomonidan 1963-yilda boshlab yuborilgan "Oq inqilob" siyosati doirasidagi industriallashtirish jarayoni tahlil qilinadi. Neft daromadlaridan foydalanish, davlat sarmoyasi asosidagi yirik sanoat loyihalari, xorijiy kapital jalb etish va ularning iqtisodiy hamda ijtimoiy oqibatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot industriallashtirishning Eron jamiyatiga ta'sirini va 1979-yilgi inqilobning iqtisodiy zaminlarini ochib berishga harakat qiladi.*

Kalit so'zlar: *Oq inqilob, industriallashtirish, Eron iqtisodiyoti, neft daromadlari, Pahlaviy, modernizatsiya, sanoat siyosati, 1963–1979.*

KIRISH

Eron tarixi XX asrning ikkinchi yarmida tez o'zgarishlarni boshdan kechirdi. 1963-yilda Muhammad Rizo Pahlaviy e'lon qilgan "Oq inqilob" dasturi nafaqat agrar sohani, balki mamlakat sanoat tuzilmasini ham tubdan o'zgartirishni ko'zladi. Neft eksportidan tushadigan ulkan daromadlar asosida amalga oshirilgan industriallashtirish siyosati Eronni qisqa muddatda yirik sanoat davlatiga aylantirish niyatida edi.¹

Biroq sanoatlashtirish jarayoni bir qator tizimli muammolarni o'z ichiga olgan: texnologik qaram-lik, boshqaruv samarasizligi, ijtimoiy tengsizlikning chuqurlashuvi va inflyatsion bosim. Bu omillar birgalikda 1979-yilgi Islom inqilobining iqtisodiy-ijtimoiy zaminini tayyor-ladi.²

Maqolaning maqsadi Eron-da 1963–1979-yillarda olib borilgan industriallashtirish siyosatining mazmunini, amalga oshirish mexanizmlarini va uzoq muddatli oqibatlarini tarixiy-tahliliy jihatdan o'rganishdan iborat.

1. INDUSTRIALLASHTIRISHNING SIYOSIY VA IQTISODIY ASOSLARI

Eron industriallashtirishining asosiy moliyaviy manbai neft eksporti edi. 1954-yilda xalqaro neft konsortsiumi bilan tuzilgan shartnoma asosida Eronning neft daromadlari sezilarli darajada oshdi.³ 1973-yilgi neft inqirozi esa bu daromadlarni to'rt baravar oshirib yubordi: narx bir barreli 3 dollardan 12 dollardan oshib ketdi. Natijada Eron 1974-yilda 20 milliard dollardan ortiq neft daromadiga ega bo'ldi.⁴

Shoh bu boylikdan foydalanib, Eronni "beshta buyuk kuch" qatoriga kiritishni orzu qilardi. 1973-yildan keyin e'lon qilingan beshinchi rivojlanish rejasi (1973–1977) industrial investitsiyalarni oldingi rejaga nisbatan 5 baravar oshirdi.⁵ Davlat korxonalari va harbiy-sanoat kompleksi ushbu rejaning asosiy ustuvorliklariga aylandi.

Eron hukumati xorijiy investitsiyalar va texnologiyalarni jalb etish uchun maxsus qonunchilik bazasini yaratdi. 1955-yilgi Xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonun

modernizatsiya qilindi, amerikalik, g'arb germaniyalik va yapon kompaniyalari bilan yirik shartnomalar tuzildi.⁶

2. ASOSIY SANOAT TARMOQLARI VA YIRIK LOYIHALAR

Industrialashtirish siyosati bir necha ustuvor yo'nalishlarda amalga oshirildi. Og'ir sanoat, mudofaa sanoati, neftni qayta ishlash va avtomobilsozlik eng ko'p sarmoya jalb qilgan sohalarga aylandi.

1-jadval. Erondagi yirik sanoat loyihalari (1963–1979)

Loyiha / Korxona	Soha	Ishga tushgan yil	Hamkor mamlakat
Isfahan po'lat zavodi	Qora metallurgiya	1973	SSSR
Aron-Lavizan mashinasozlik	Og'ir mashinasozlik	1968	G'arbiy Germaniya
Tabriz traktor zavodi	Qishloq texnikasi	1971	Britaniya/Ruminiya
Eron-Natsional avtomobil	Avtomobilsozlik	1966	Britaniya (Rootes)
Abadan neftni qayta ishlash	Neft kimyosi	1965	Xalqaro konsortsiumi
Arak og'ir sanoat	Mudofaa/sanoat	1975	AQSh/Germaniya
Shiraz elektronika	Elektronika	1970	AQSh (RCA)

Avtomobilsozlik sohasi Oq inqilob davrida ayniqsa tez sur'atda rivojlandi. "Eron-Natsional" kompaniyasi ingliz "Hillman Hunter" modeli asosida "Paykan" avtomobilini ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydi.⁷ 1970-yillar o'rtasiga kelib yiliga 100 mingdan ortiq avtomobil ishlab chiqarildi. Ammo bu korxona ham, boshqalari singari, qo'shimcha qismlar va texnologiya jihatidan chet elga to'liq qaram edi.

Isfahan po'lat zavodi Eron industrialashtirishining ramziga aylandi. SSSR yordamida qurilgan ushbu zavodning birinchi navbati 1973-yilda ishga tushdi va yiliga 600 ming tonna po'lat ishlab chiqarishni ta'minladi.⁸ Bu loyiha Eron-Sovet iqtisodiy hamkorligining eng yirik namunasi bo'lib qoldi.

3. INDUSTRIALLASHTIRISHNING IJTIMOIIY-IQTISODIY OQIBATLARI

Industrialashtirish siyosati bir qator muhim ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Ijobiy natijalar qatorida ish o'rinlarining ko'payishi, shaharlashish sur'atining o'sishi va o'rta sinf shakllanishini ko'rsatish mumkin.⁹

1963-yilda sanoat sektori YaIMning atigi 11 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1977-yilga kelib bu ko'rsatkich 17 foizga yetdi.¹⁰ Sanoat ishchi kuchi 1963-yildagi 800 ming kishidan 1977-yilda 2,4 million kishiga o'sdi. Biroq bu o'sish o'ziga xos ziddiyatlarni ham birga olib keldi.

Birinchidan, texnologik qaramlik muammosi o'ta keskin tus oldi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning 60–70 foizi xorijiy komponentlarga asoslangan edi.¹¹ Zarur qism yoki mutaxassis yetishmaganda ishlab chiqarish to'xtab qolardi. Malakali muhandis va texnik kadrlarga bo'lgan talabni qoplash uchun minglab xorijiy mutaxassislar jalb etildi — 1977-yilga kelib Eronda taxminan 45 ming amerikalik ishlab turardi.¹²

Ikkinchidan, 1973-yildan keyin mablag'larning keskin oshib ketishi inflyatsiyani qo'zg'atdi. 1974–1976-yillarda narxlar yiliga 15–20 foizga ko'tarildi. Bu holat shaharlardagi ishchi va quyi o'rta sinf ahvolini keskin yomonlashtirdi.¹³

Uchinchidan, sanoatning hududiy jihatdan notekis taqsimlanishi katta muammo bo'ldi. Korxonalarning katta qismi Tehron, Isfaxon va Tabriz viloyatlarida to'plangan bo'lib, qolgan hududlar industrializatsiya jarayonidan chetda qoldi. Bu tengsizlik mintaqaviy ijtimoiy keskinlikni kuchaytirdi.¹⁴

4. INDUSTRIALLASHTIRISH VA 1979-YILGI INQILOB

Industrialashtirish jarayoni Eron jamiyatida yangi ijtimoiy kuchlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Shaharlardagi ishchilar sinfi va texnik ziyolilar avlodi Pahlaviy rejimining siyosiy nazorat tizimiga tobora munosib muqobil bo'lishni boshladi.¹⁵

1978-yil oxirida sanoat korxonalarida e'lon qilingan ish tashlashlar — ayniqsa neft sanoatidagi — Pahlaviy rejimini iqtisodiy jihatdan falaj qildi. Neft ishchilarining ish tashlashi davlat daromadlarining asosiy manbaini to'xtatib qo'ydi va bu rejimning qulashini tezlashtirdi.¹⁶

Sanoatlashtirish yaratgan ijtimoiy o'zgarishlar ikki xil yo'nalishda harakat qildi: bir tomondan yangi texnik va ziyoli tabaqalarni shakllantirdi, ikkinchi tomondan esa qishloqdan ko'chib kelgan, yangi shahar hayotiga moslasha olmagan omma-ni vujudga keltirdi. Aynan ikkinchi guruh Xumayni rahbarligidagi inqilobning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.¹⁷

XULOSA

Eron Oq inqilobi davrida amalga oshirilgan industrialashtirish siyosati (1963–1979) mamlakat tarixida ikki jihatdan ahamiyatli o'rin tutadi. Bir tomondan, neft daromadlari asosida qurilgan sanoat infratuzilmasi Eronni mintaqadagi eng rivojlangan davlatlardan biriga aylantirdi va yangi ijtimoiy tabaqalarni vujudga keltirdi.

Boshqa tomondan, texnologik qaramlik, hududiy tengsizlik, inflyatsion bosim va ijtimoiy adolatsizlikning chuqurlashuvi industrialashtirishning soya tomonlarini tashkil etdi. Neft daromadlariga haddan tashqari tayanish iqtisodiyotni mo'rt qilib qo'ydi va islohotlarning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlamadi.

Erondagi industrialashtirish tajribasi uchinchi dunyo mamlakatlari uchun o'ziga xos tarixiy dars bo'lib qolmoqda: tashqaridan moliyalashtiriladigan va texnologiya jihatdan qaram

bo'lgan sanoatlashtirish jamiyat ichki ziddiyatlarini hal etmasdan, aksincha ularni yanada kuchaytirishi mumkin.

IZOHLAR

- ¹ Keddie, N. R. (1981). *Roots of Revolution*. Yale University Press, p. 163.
- ² Katouzian, H. (1981). *The Political Economy of Modern Iran*. Macmillan, p. 241.
- ³ Elm, M. (1992). *Oil, Power and Principle: Iran's Nationalization and Its Aftermath*. Syracuse University Press, p. 312.
- ⁴ Fesharaki, F. (1976). *Development of the Iranian Oil Industry*. Praeger Publishers, p. 78.
- ⁵ Amuzegar, J. (1977). *Iran: An Economic Profile*. Middle East Institute, p. 54.
- ⁶ Graham, R. (1978). *Iran: The Illusion of Power*. Croom Helm, p. 102.
- ⁷ Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press, p. 427.
- ⁸ Bharier, J. (1971). *Economic Development in Iran 1900–1970*. Oxford University Press, p. 189.
- ⁹ Halliday, F. (1979). *Iran: Dictatorship and Development*. Penguin Books, p. 145.
- ¹⁰ World Bank. (1974). *Iran: Current Economic Position and Prospects*. Washington D.C., p. 23.
- ¹¹ Moghadam, V. M. (1996). *Industrializing Iran*. *Journal of Iranian Research*, 4(1), 34.
- ¹² Rubin, B. (1981). *Paved with Good Intentions: The American Experience and Iran*. Penguin, p. 198.
- ¹³ Amuzegar, J. (1992). *The Iranian Economy before and after the Revolution*. *Middle East Journal*, 46(3), 413–425.
- ¹⁴ Pesaran, M. H. (1982). *The System of Dependent Capitalism in Pre and Post-Revolutionary Iran*. *International Journal of Middle East Studies*, 14(4), 501–522.
- ¹⁵ Bayat, A. (1987). *Workers and Revolution in Iran*. Zed Books, p. 67.
- ¹⁶ Kurzman, C. (2004). *The Unthinkable Revolution in Iran*. Harvard University Press, p. 112.
- ¹⁷ Kazemi, F. (1980). *Poverty and Revolution in Iran*. New York University Press, p. 88.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press.
2. Amuzegar, J. (1977). *Iran: An Economic Profile*. Middle East Institute.
3. Amuzegar, J. (1992). *The Iranian Economy before and after the Revolution*. *Middle East Journal*, 46(3), 413–425.
4. Bayat, A. (1987). *Workers and Revolution in Iran*. London: Zed Books.
5. Bharier, J. (1971). *Economic Development in Iran 1900–1970*. Oxford University Press.
6. Elm, M. (1992). *Oil, Power and Principle*. Syracuse University Press.
7. Fesharaki, F. (1976). *Development of the Iranian Oil Industry*. Praeger Publishers.

8. Graham, R. (1978). *Iran: The Illusion of Power*. London: Croom Helm.
9. Halliday, F. (1979). *Iran: Dictatorship and Development*. Penguin Books.
10. Katouzian, H. (1981). *The Political Economy of Modern Iran*. London: Macmillan.
11. Keddie, N. R. (1981). *Roots of Revolution*. Yale University Press.
12. Kurzman, C. (2004). *The Unthinkable Revolution in Iran*. Harvard University Press.
13. Kazemi, F. (1980). *Poverty and Revolution in Iran*. New York University Press.
14. Moghadam, V. M. (1996). Industrializing Iran. *Journal of Iranian Research*, 4(1).
15. Pesaran, M. H. (1982). The System of Dependent Capitalism in Pre and Post-Revolutionary Iran. *IJMES*, 14(4).
16. Rubin, B. (1981). *Paved with Good Intentions*. Penguin Books.
17. World Bank. (1974). *Iran: Current Economic Position and Prospects*. Washington D.C.